

A R T Y K U Ł Y I R O Z P R A W Y

MAGDALENA ICKIEWICZ-SAWICKA
Politechnika Białostocka

AKTY ZBIOROWEJ PRZEMOCY NA BAŁKANACH ZACHODNICH
W CHORWACJI I KOSOWIE
(WYBRANE PRZYKŁADY)

Celem niniejszego tekstu jest ukazanie mniej znanych informacji na temat funkcjonariuszy i ofiar obozów koncentracyjnych istniejących na terytorium Chorwacji (Jasenovac i Goli Otok) i Kosowa (obozy etnicznej eksterminacji stworzone i prowadzone przez członków Armii Wyzwolenia Kosowa).

JASENOVAC — OBÓZ ZAGŁADY (CHORWACJA)

Miejscowość Jasenovac podczas drugiej wojny światowej była integralną częścią Niezależnego Państwa Chorwackiego (Nezavisna Država Hrvatska; dalej — NDH), obejmującego terytorium Bośni i Hercegowiny. Wówczas była zamieszкана przez liczną mniejszość serbską. Decyzja chorwackich władz o lokalizacji właśnie na tym terytorium największego chorwackiego obozu koncentracyjnego była podyktowana względami logistyczno-terytorialnymi. Obóz Jasenovac spełniał dwie funkcje: obozu pracy niewolniczej i obozu zagłady (Matušić 2003).

Jasenovac — chorwacki obóz koncentracyjny, a ściślej rzecz biorąc: obóz śmierci, okreśłany też jako „Auschwitz Bałkanów” — to bodajże największy obóz zagłady na terenie Bałkanów. Powstał on z inicjatywy Niezależnego Państwa Chorwackiego podczas drugiej wojny światowej. Erekcji obozu

dokonali chorwaccy ustasze w sierpniu 1941 roku (Yeomans 2005, s. 121–142). Głównym celem ustaszy była separacja Chorwacji od zdominowanej przez Serbów ówczesnej Jugosławii¹. Współcześnie działalność ustaszy powinno się zakwalifikować jako terrorystyczną. Perfekcyjnie zorganizowany aparat terroru, rozpętanego przez chorwackich ustaszy, obejmował zamachy bombowe, zabójstwa, próby wywołania antyjugosłowiańskiego powstania, a także budowanie obozów koncentracyjnych (Mojzes 2011, s. 55). Ponadto ugrupowanie ustaszy wyjątkowo szybko zidentyfikowało się z ideologicznym i politycznym nurtem zarówno włoskiego faszyzmu, jak i niemieckiego nazizmu. Dowodem na integrację tych zbrodniczych ideologii było to, że Ante Pavelić przyjął tytuł wodza (w języku chorwackim *poglavnika*), podobnie jak Adolf Hitler i Benito Mussolini. W Niezależnym Państwie Chorwackim tym mianem określano głowę państwa (Kočović 1995).

Budowę obozu Jasenovac, a ściślej rzecz biorąc: pięciu podobozów, zaprojektowano na obszarze blisko 240 km². Trwała ona od sierpnia 1941 do lutego 1942 roku. Dwa najstarsze podobozy: Krapje i Bročica zostały zlikwidowane w listopadzie 1941 roku. Ten obozowy konglomerat stał się wówczas jednym z największych obozów koncentracyjnych w Europie (Pavlowitch 2008; Dedijer 1992). W jego skład wchodziły następujące podobozy: Ciglana (Jasenovac III), Kožara (Jasenovac IV), Stara Gradiška, obóz kobiecy (Jasenovac V) oraz obóz dla dzieci w Sisak².

Pierwszy z powyższych został założony pod koniec lipca 1941 roku, zaledwie cztery miesiące po proklamowaniu NDH. Obiekt ten był zarządzany przez Urząd Bezpieczeństwa Ustaszy (Ustaška Nadzorna Služba — UNS) (Hujdur 2013–2014; Obhadaš i in. 2013, s. 19), a od 1943 roku przez policję polityczną Ravsigur. W pierwszej fazie utworzono obóz nr I w pobliżu wsi Krapje oraz obóz nr II w okolicy osady Bročice. Oszacowano, że w październiku 1941 roku przebywało tam ok. 4–5 tys. więźniów. Następnie przetransportowano ich do obozu III Cegielnia, usytuowanego nad Sawą w pobliżu Jasenovac³.

Drugi obozowy zespół utworzono w miejscowości Kožara (obóz IV), trzeci zaś był częścią obozu V Stara Gradiška i był przeznaczony dla kobiet i dzieci. Ulokowano go w budynkach byłego aresztu miejskiego w miejscowości Stara Gradiška. Czwartą część obozowego konglomeratu stanowiło

¹ W języku chorwackim *ustasze* — powstańcy. *Ustaša* — *Hrvatski oslobodilački pokret* (Chorwacki Ruch Rewolucyjny). Na temat początków organizacji zob. Sadkovich 1988.

² <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7375> [10.10.2021].

³ <https://aboutholocaust.org/pl/facts/co-sie-stalo-w-jasenovac> [10.10.2021].

zaplecze gospodarczo-rolne, które zaplanowano na terenach wysiedlonej ludności pochodzenia serbskiego: Bistrica, Feričani, Gradami, Jablanec, Malaka i Uštice (obóz VI) (Matušić 2003; Mirković 2000).

W skład chorwackiej maszyny śmierci wchodziły też trzy podobozy o wspólnej nazwie Komenda Obozów Zbiorczych i Pracy Jasenovac, których więźniami były dzieci: Gornija Rijeka, Jastrebarsko i Sisak⁴. Tą częścią obozu zarządzał Vjekoslav „Maks” Luburić (1914–1969) (Mirković 2000, s. 59), podlegający bezpośrednio Ante Pavelićowi (otrzymywał od niego szczegółowe instrukcje dotyczące zagłady Serbów). Przejściowo zaś funkcję komendanta obozu sprawował w latach 1942–1944 Dinko Šakić (1921–2008) (Frucht Levy 2013), zaś od maja do października 1942 roku także były franciszkański ksiądz Miroslav Filipović-Majstorović (1915–1946) (Krišto 1998, s. 223).

Represe skierowane przeciwko serbskiej ludności osiągnęły apogeum w czerwcu 1942 roku, kiedy z okolic masywu górskiego Kožara dokonano deportacji więźniów do Jasenovaca i Starej Gradiški. Szacunkowe dane oscylują wokół ok. 70 tys. Serbów, w tym ok. 10 tys. dzieci. Spośród tej grupy eksterminacji uległo blisko 15 tys. osób, jednocześnie represje dotknęły także miejscowych Romów (ok. 10 tys.). Wśród ofiar byli również Żydzi i chorwaccy antyfaszyści⁵. *Modus operandi* sprawców obejmował zbrodnie dokonywane za pomocą noży⁶, bagnetów, siekier, pił czy młotków.

Przez wiele lat historycy spierali się o liczbę ofiar chorwackich obozów zagłady z okresu drugiej wojny światowej (Žerjavić 1992). Obecnie przyjmuje się dane zaproponowane przez chorwackiego demografa Vladimira Žerjavića, który oszacował liczbę ofiar na 83 tys., w tym 45–52 tys. Serbów, 13 tys. Żydów, 12 tys. Chorwatów i Muzułmanów, 10 tys. Cyganów (Žerjavić 1993, s. 10; Mirković i in. 2000). Z kolei serbski demograf Bogoljub Kočović uznał, że w Jasenovacu zginęło co najmniej 70 tys. ofiar⁷. Natomiast Centrum Simona Wiesenthala za najbardziej prawdopodobną liczbę ofiar uważa 85 tys., a Holocaust Memorial Mu-

⁴ Poimienični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941–1945 in SearchWorks catalog (stanford.edu); www.jusp-jasenovac.hr [29.08.2022].

⁵ <https://web.archive.org/web/20160627114032/>; <http://www.jasenovac.org/whatwasjassenovac.php> [12.10.2021]; <http://pl.scribd.com/doc/84120096/Genocide-in-Croatia-1941-1945#scribd> [28.08.2022].

⁶ *Srbosjek* — nóż zaprojektowany jako narzędzie zbrodni, używany do masowych mordów na ludności serbskiej (Ickiewicz-Sawicka 2013, s. 179).

⁷ <https://balkaninsight.com/2018/01/31/politicka-igra-sa-brojem-zrtava-logora-jasenovac-01-31-2018/?lang=sr> [13.10.2021]; por. Anzulovic 1999, s. 104.

seum w Waszyngtonie liczbę ofiar Jasenovaca plasuje w przedziale 77–99 tys.⁸

21 kwietnia 1945 r. w wyniku nadszarpniętej ofensywy titowskiej partyzantki władze NDH rozpoczęły anihilację obozu dziecięcego, a następnie całego kompleksu obozowego Jasenovac (Mojzes 2011, s. 55). Więźniowie obawiający się unicestwienia pozostałych przy życiu podnieśli bunt. Został on jednak stłumiony, a ustaszowscy funkcjonariusze aparatu zagłady rozpoczęli likwidację obozu i tym samym proces zacierania śladów zbrodni. Ostatecznie obóz został wyzwolony 2 maja 1945 r. przez XXI Serbską Dywizję Narodowej Armii Wyzwolenia Jugosławii, co zakończyło funkcjonowanie tego zbrodniczego, ludobójczego chorwackiego przedsięwzięcia. Jasenovac niewątpliwie był największym obozem koncentracyjnym na terenie NDH i funkcjonował w zasadzie do końca istnienia tego państwa. W jego początkowej fazie działały także inne obozy, między innymi Danica, Đakovo (Dżakovo), Jadovno, Krestinec czy Lepoglava.

Chorwaccy ustasze ponoszą odpowiedzialność za zbrodnie określane w prawie międzynarodowym jako zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne, a przede wszystkim za zbrodnie ludobójstwa wobec Serbów, Żydów i ludności pochodzenia romskiego, zamieszkałych na opisywanych terenach (Byford 2014, s. 58–84; Kevo 2003, s. 471–499).

Wiedza na temat obozu zagłady Jasenovac nie jest tak powszechna w Europie (Hayden 1992, s. 207–212), także w Europie Wschodniej, a zwłaszcza w Polsce, jak wiedza o zagładzie Żydów, na przykład o Auschwitzu. W formie specjalistycznej jest rozpowszechniona głównie wśród historyków, muzealników, politologów, prawników (Radonić 2020). Rzadziej zaś jest opisywana w podręcznikach szkolnych czy materiałach do nauki historii (Szperlik 2019). Jest to w zasadzie polityczna konsekwencja napiętnowania narodu serbskiego z powodu jego działań podczas ostatnich jugosłowiańskich konfliktów zbrojnych. Serbowie dziś są postrzegani przez światową opinię publiczną jako główni (a niekiedy jedyni) sprawcy zbrodni wojennych dokonywanych w trakcie wojen bałkańskich z lat 1991–1995, a nie jako ofiary ludobójstwa z lat 1941–1945. Symbolicznie też ofiarą wojen bałkańskich z lat 1991–1995 stało się Miejsce Pamięci w Jasenovac — niemal doszczętnie zniszczone i wyłączone z użytkowania na kilkanaście lat.

⁸ <https://www.wiesenthal.com/about/news/wiesenthal-center-urges-51.html> [13.10.2021].

GOLI OTOK (NAGA WYSPA) — OBOZY KONCENTRACYJNE
DLA PRZECIWNİKÓW REŻIMU POLITYCZNEGO JOSIPA BROZ-TITY

Goli Otok, czyli Naga Wyspa (Jezernik 2013; Taczyńska 2013, s. 120–123; Taczyńska 2016), znajduje się na terytorium Chorwacji pomiędzy wyspami Rab, Sveti Grgur i Prvić. Nazwa wyspy wyjątkowo trafnie charakteryzuje jej mroczną naturę. Jest ona usytuowana mniej więcej dziesięć mil od brzegu, „samotna, nieustannie narażona na burze z piorunami, jak jakaś fantomowa, samotna, opuszczona skała” (Taczyńska 2017, s. 146; Marković 1990, s. 28–29). Idealnie nadawała się do izolacji. Pierwszych skazańców zesłano tu 9 lipca 1949 r. Byli to przeciwnicy polityczni Josipa Broz-Tity. Na podstawie danych zgromadzonych przez Dragana Markovića i Branko Petranovića można stwierdzić, że grupa ta liczyła 1200 osób (Marković 1987, s. 97; Petranović 1988, s. 232). Jednocześnie należy podkreślić, że obóz Goli Otok nie był jedynym tego rodzaju miejscem odosobnienia, przeznaczonym dla przeciwników titowskiego reżimu, znajdującym się na terytorium ówczesnej socjalistycznej Jugosławii. Jednak jako największy taki obóz stał się swoistym symbolem wszystkich miejsc przymusowego odosobnienia, w których byli umieszczani antagoniści Broz-Tity, głównie kominformowcy (Kosić 2009; Marković 1987). Oficjalnie Goli Otok określano mianem obozu reedukacyjnego. Represje rozpoczęły się tuż po wykluczeniu Socjalistycznej Jugosławii przez ZSRR z Kominformu w 1948 roku. Najprawdopodobniej obóz istniał do 1989 roku (Kosić 2009, s. 17; Jezernik 2013).

Kominformowcy opowiadali się za wizją komunizmu propagowaną przez ZSSR, a tzw. jugosłowiańską drogę identyfikowali jako wypaczenie owego systemu. Doprowadziło to do swoistego rozdarcia w łonie jugosłowiańskich komunistów: jedna frakcja opowiadała się za radziecką wizją komunizmu, druga zaś popierała Titowski projekt owego systemu. Konsekwencją tego ideologiczno-państwowego konfliktu było powstanie na terytorium Serbskiej Federacyjnej Republiki Jugosławii antytitowskiej opozycji, która jawnie przeciwstawiała się władzy i została uznana przez nią za kontrrewolucyjną. Następstwem tego rozłamu było uznanie kominformowców za wrogów wewnętrznych, których należy zwalczać wszelkimi możliwymi sposobami, włącznie z aktami zbiorowej przemocy. Oficjalnie tego rodzaju działania zostały nazwane reedukacją, a była ona realizowana w penitencjarnych instytucjach poprawczych. Umieszczano w nich przeciwników systemu, zarówno rzeczywistych, jak i fikcyjnych, stosowano wobec nich fizyczne i psychiczne tortury, które miały doprowadzić do wspomnianej reedukacji (Taczyńska 2016, s. 37–70).

Większość osadzonych przetrzymywanych na terenie obozu Goli Otok opuściła wyspę na podstawie amnestii po likwidacji Biura Kominformu w 1956 roku (Gruenwald 1987, s. 520)⁹. Pod koniec 1956 roku obóz zmienił profil i stał się placówką penitencjarną przeznaczoną dla przestępców kryminalnych, a także dla młodych ludzi, którzy podejmowali próby nielegalnej ucieczki do krajów kapitalistycznych (Kosić 2009, s. 15–16). Historia tego więzienia kończy się w 1989 roku — wówczas placówka została zamknięta (Kosić 2009, s. 16).

Na początku lat dziewięćdziesiątych chorwacki historyk Berislav Janđrić, związany z Chorwackim Instytutem Historycznym w Zagrzebiu, w następujący sposób wypowiadał się o bilansie ofiar: „Wciąż nie wiemy, ilu było w nim dokładnie więźniów i ilu z nich pozostało przy życiu”. Ich liczbę szacuje się na 15–50 tys. Następnie dodał, że próbował zbadać działalność tajnej policji reżimu komunistycznego w latach 1949–1953, jednak „[w] władze chorwackie zakazały [mi] wtedy publikacji nazwisk więźniów ze strachu, że zostaną pociągnięte do odpowiedzialności za łamanie praw człowieka”¹⁰.

Obóz Goli Otok przez wiele lat stanowił przemilczany temat w chorwackiej polityce, zwłaszcza w dyskursie publicznym w Jugosławii, a następnie w Chorwacji. Ciekawe i zarazem wyjątkowo trafne spostrzeżenia na temat dziedzictwa Goli Otok sformułował Božidar Jezernik. Ten słoweński badacz szeroko rozumianej kultury bałkańskiej stwierdza: „Żadne z państw powstałych na terytorium byłej Jugosławii nie czyni starań, by «ocalić dziedzictwo kulturowe» Nagiej Wyspy i innych obozów dla kominformowców, choć w każdym z nich nieustająco podkreśla się wielkie znaczenie dziedzictwa kulturowego. Żadne z państw sukcesorów byłej Jugosławii nie czuje się uprawnionym spadkobiercą dziedzictwa Nagiej Wyspy i innych obozów koncentracyjnych dla zwolenników Biura Informacyjnego” (Jezernik 2013, s. 284).

Byli więźniowie Goli Otok w swoich relacjach porównują opisywany obóz do nazistowskich obozów koncentracyjnych i radzieckich gułagów. Jedną z osadzonych, która w czasie drugiej wojny światowej była także więźniarką obozów w Serbii oraz w Ravensbrück i Auschwitz, pisała nawet, że w porównaniu z Nagą Wyspą wszystko, co przeżyła wcześniej, było rajem (Jezernik 2013, s. 284).

⁹ Ostatni kominformowcy wyjechali z wyspy w 1960 roku (Kosić 2009, s. 205–206).

¹⁰ <https://web.archive.org/web/20130121013517/>; <http://www.presseurop.eu/pl/content/article/68641-goli-otok-historia-pamieci-i-niepamieci> [15.10.2021].

OBOZY JENIECKO-CYWILNE NA TERYTORIUM KOSOWA — SIEĆ
OBOZÓW UTWORZONYCH PRZEZ ARMİĘ WYZWOLENIA KOSOWA

Położenie geopolityczne Kosowa, w pobliżu Serbii, Macedonii, Albanii i Czarnogóry, wpływa na sytuację polityczną, religijną i gospodarczą tego nieuznanego przez około sto krajów państwa. Uwarunkowania te są niebywale skomplikowane. nierozstrzygnięte pozostają fundamentalne spory, a szanse na trwały pokój w regionie, pomimo podejmowanych wysiłków, są znikome. Będący w mniejszości prawosławni Serbowie (ok. 7% populacji) domagają się już nie tyle ponownej integracji z Serbią, ile respektowania ich praw. Natomiast pozostający w przytłaczającej większości kosowscy Albańczycy, mimo oficjalnie panującej tolerancji kulturowo-religijnej, w rzeczywistości zwalczają wszelkie niealbańskie mniejszości. Wyznawcy chrześcijaństwa (głównie prawosławia) są wypędzani ze swoich domów, a nawet mordowani. W świadomości Europy funkcjonuje przy tym nieadekwatny do rzeczywistości obraz konfliktu w Kosowie. Wojna, która wybuchła w 1998 roku, była przedstawiana według schematu: z jednej strony agresywni (okrutni i nieludscy) Serbowie, z drugiej zaś niewinni i bezradni wobec zaistniałej sytuacji — kosowscy Albańczycy. Jednak dopiero w ostatnich latach wychodzą na jaw zbrodnie, których dopuszczali się Kosowarze wobec innych niż ich nacja mieszkańców tego obszaru. Większość tych zbrodniarzy to członkowie lub co najmniej sympatycy Armii Wyzwolenia Kosowa, której funkcjonariusze utworzyli, a następnie utrzymywali sieć więzień (obozów jeniecko-cywilnych) w swoich bazach w Albanii i Kosowie podczas konfliktu toczącego się w 1999 roku i później.

Jednym z nich był obóz jeniecki (zwany też więzieniem czy obozem) Lapušnik prowadzony przez Armie Wyzwolenia Kosowa (Ushtria Çlirimtare e Kosovës — UÇK), albańską organizację bojową, w pobliżu miasta Glogovac w centrum Kosowa¹¹. Obóz powstał na początku 1998 roku, a przetrzymywani w nim więźniowie doświadczali przemocy, byli zastraszani i mordowani. Ofiarami byli zarówno Serbowie, jak i Albańczycy. Zgodnie z pierwszymi aktami oskarżenia siły UÇK pod dowództwem Fatmira Limaja i Isaka Musliu przetrzymywały tam serbską i albańską ludność cywilną z gmin Štimlje, Glogovac i Lipljan. Obóz został zlikwidowany, gdy armia jugosłowiańska rozpoczęła natarcie na Lapušnik.

W 2003 roku Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii postawił zarzuty Fatmirowi Limajowi, Isakowi Musliu i Haradinowi Bali

¹¹ <https://www.icty.org/x/cases/limaj/presdec/en/130109.pdf> [23.10.2021].

(Kimmerle, Baraybal 2008, s. 206). Pod koniec 2005 roku wszyscy oskarżeni, z wyjątkiem Haradina Bali, zostali uniewinnieni i zwolnieni¹². Bala, który był strażnikiem w obozie, został skazany na 13 lat pozbawienia wolności za prześladowania na tle politycznym, rasowym i religijnym, za okrutne traktowanie, morderstwa oraz odgrywanie zasadniczej roli w stworzeniu i utrzymaniu nieludzkich warunków w obozie (Strite Mur-nane 2009). Wprawdzie dokładna liczba więźniów nie jest znana, jednak podczas procesu udowodniono, że dziewięć osób zostało straconych w górach przez Haradina Bałę. W zbrodni brało udział także dwóch innych strażników¹³.

SIEĆ OBOZÓW KUKES

Ważnym strategicznym i logistycznym miejscem dla bojowników Armii Wyzwolenia Kosowa było Kukes. W istniejących tam magazynach gromadzono uzbrojenie, umundurowanie, środki finansowe oraz organizowano rekrutację. Baza była również istotnym punktem zbornym dla kosowsko-albańskiej żandarmerii wojskowej WAK, która najprawdopodobniej wyławiała podejrzanych spośród masy cywilów, którzy uciekli do Albanii lub zostali wydaleny przez siły serbskie. Kukes było zatem jednym z wielu ośrodków detencyjnych na terytorium Albanii i Kosowa, a przebywających w nim więźniów często przenoszono z jednego obozu do drugiego¹⁴. Portal Balkan Insight podaje, że w obozach tych byli przetrzymywani, bici i torturowani cywile, głównie kosowscy Albańczycy podejrzani o współpracę z Serbami, ale także sami Serbowie i Romowie. Niektórzy z nich zostali zabici, a ich szczątków nigdy nie odnaleziono. Mężczyźni, którzy rzekomo dopuszczali się nadużyć, byli funkcjonariuszami WAK. Co najmniej 25 osób zostało uwięzionych w Kukes, wśród nich były trzy kobiety (kosowskie Albanki). W obozie zginęło minimum 18 osób, inni zaś zostali później ocaleni przez wojska NATO¹⁵.

Informacje te dowodzą, że w Kukes mieścił się jeden z wielu tajnych ośrodków przetrzymywania ludności. Nawet po interwencjach NATO w Babaloc w Kosowie utrzymywane były tego rodzaju obozy. W jednym z nich przetrzymywano ok. 30 więźniów serbskiego i romskiego pocho-

¹² *Genocide, War Crimes, and Crimes Against Humanity*, Human Rights Watch 2006, s. 3.

¹³ <https://www.icty.org/x/cases/limaj/presdec/en/130109.pdf> [23.10.2021].

¹⁴ <https://srbin.info/en/pocetna/aktuelno/zlocini-nad-srbima-logor-kukes-2-deo/> [26.08.2022].

¹⁵ <https://srbin.info/en/pocetna/aktuelno/zlocini-nad-srbima-logor-kukes-2-deo/> [26.08.2022].

dzenia. Ponadto istniały także inne obozy w Albanii, w których więziono Serbów porwanych w Kosowie już po wojnie¹⁶.

Od kwietnia 1999 roku do końca konfliktu w Kosowie istniała jeszcze jedna albańska baza wojskowa, usytuowana poza miastem Burrel, 120 kilometrów na południe od Kukes i 90 kilometrów na północ od Tirany. Była ona przeznaczona na obóz szkoleniowy kosowsko-albańskiej żandarmerii WAK. W ostatecznym rozrachunku przeszkolenie wojskowe uzyskało tam ok. 2000 wolontariuszy UÇK, pochodzących głównie z Europy Zachodniej¹⁷). Pozyskani w ten sposób rekruci pełnili między innymi funkcje strażników obozowych w opisanych powyżej miejscach odosobnienia. Wynikiem tego rodzaju działalności o bezsprzecznie przestępczym charakterze było zaginięcie znacznej liczby osób. Obecnie uważa się, że odsetek Albańczyków zaginionych podczas konfliktu w Kosowie został oszacowany między 1800 a 1200 osób, podczas gdy liczba zaginionych Serbów wyniosła ok. 400¹⁸. Zaginięcia te nie zostały nigdy wyjaśnione.

Według dokumentów ONZ oraz wywiadów przeprowadzonych zarówno z członkami UÇK, jak i więźniami jeńcy byli przeniesieni do Kukes z obiektów UÇK w co najmniej dwóch innych miejscach — Durres, a po wojnie Prizren, już w samym Kosowie. Armia Wyzwolenia Kosowa posiadała także jednostki wywiadowcze i żandarmerię wojskową w większości utrzymywanych przez siebie baz w Albanii¹⁹. Ponadto UÇK utrzymywała obozy odosobnienia w Babinie, które było swoistym centrum logistycznym w pobliżu przygranicznego regionu Tropoja. Natomiast w obozie szkoleniowym Burrel i w bazie UÇK w Durres jeden z członków UÇK Bislim Zyrapi, będący niegdyś urzędnikiem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Kosowa, odpowiadał za operacje WAK w bazie w Kukes od początku maja do zakończenia bombardowań NATO w byłej Jugosławii, czyli do 10 czerwca 1999 r.²⁰

Niektórzy z wymienionych sprawców byli zamieszani w inne nadużycia w Kukes, a także brali udział w uprowadzaniu obywateli Kosowa po wojnie. Ich celem nie byli albańscy (ściślej: kosowarscy) „zdrajcy”, ale Serbowie lub Romowie, którzy pozostali w Kosowie po wkroczeniu wojsk NATO na terytorium tego obszaru. Informator portalu Balkan Insight, Albańczyk z Kosowa, który był rekrutem i uczestniczył w walkach w Kosowie, przyznał pracownikom portalu, że po wojnie, latem 1999 roku,

¹⁶ <https://balkaninsight.com/2009/04/09/kla-ran-torture-camps-in-albania> [28.10.2021].

¹⁷ <https://balkaninsight.com/2009/04/09/kla-ran-torture-camps-in-albania> [28.10.2021].

¹⁸ <https://balkaninsight.com/2009/04/09/kla-ran-torture-camps-in-albania> [28.10.2021].

¹⁹ <https://balkaninsight.com/2009/04/09/kla-ran-torture-camps-in-albania> [28.10.2021].

²⁰ <https://balkaninsight.com/2009/04/09/kla-ran-torture-camps-in-albania> [28.10.2021].

widział blisko trzydziestu Serbów i Romów przetrzymywanych w obozie WAK w Babaloc, niedaleko Decan w zachodnim Kosowie. Zeznawał też, że słyszał krzyki z miejsca, gdzie byli przetrzymywani więźniowie, i zasugerował, że najprawdopodobniej byli oni poddawani torturom. Ten był bojownik WAK podejrzewa, jak mówił, że grupa, o której mowa, została przeprowadzona przez granicę z Albanią, a następnie dokonano egzekucji więźniów. „Nigdy więcej ich nie widziałem, nigdy nie czytałem o nich w gazecie — powiedział. — Więc prawdopodobnie zniknęli w górach”²¹.

Podsumowując rozważania na temat obozów odosobnienia w Kosowie i obozów szkoleniowych znajdujących się podczas wojny o Kosowo zarówno na jego terytorium, jak i w pobliskiej Albanii, należy jednoznacznie stwierdzić, że opisywane wydarzenia niewątpliwie miały miejsce. Niemniej jednak domniemani sprawcy (niektórzy z nich jeszcze do dziś zajmują wysokie stanowiska we władzach Republiki Kosowa), na przykład Bislim Zyrap, dawniej urzędnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Kosowa, odpowiedzialny za operacje WAK w Kukës, wyraźnie zaprzeczają, aby w wymienionych miejscach ktokolwiek zginął. Jednocześnie nie stwierdzają, że tego rodzaju obozy nie istniały. Podobną linię obrony obrało dwóch byłych czołowych przywódców WAK, odrzucając zarzuty w osobnych wywiadach dla BBC. Premier Kosowa Hashim Thaci, ówczesny dyrektor dyplomatyczny WAK, oraz Agim Çeku, były premier i były szef kwatery głównej WAK, powiedzieli dziennikarzom BBC, że nie wiedzą o żadnych więzieniach WAK, w których więźniowie byli wykorzystywani, torturowani, a tym bardziej mordowani²².

WNIOSKI KOŃCOWE

Poruszana w tym artykule tematyka dotycząca aktów zbiorowej przemocy na terytorium wybranych krajów byłej Jugosławii, dokonywanych w obozach koncentracyjnych (nazywanych również obozami reedukacyjnymi, obozami zagłady czy obozami śmierci), nadal wymaga stałego monitorowania oraz szczegółowego opisywania i odszukiwania zarówno ofiar, jak i sprawców. Ostatnie jugosłowiańskie — lub precyzyjniej: postjugosłowiańskie — konflikty zbrojne odkryły niezabliźnione bałkańskie rany pochodzące jeszcze z czasów drugiej wojny światowej, a w niektórych przypadkach sięgające czasu osmańskiej dominacji. Wszystkie kraje Bałkanów Zachodnich relatywizują swój udział, to jest uwypuklają doznane

²¹ <https://balkaninsight.com/2009/04/09/kla-ran-torture-camps-in-albania> [28.10.2021].

²² <https://balkaninsight.com/2009/04/09/kla-ran-torture-camps-in-albania> [28.10.2021].

krzywdy, a pomniejszają winy (lub zaprzeczają im), za które powinni ponieść odpowiedzialność. Ten sposób myślenia przekłada się bezpośrednio na pamięć (lub często zbiorową amnezję) o obozach zagłady, które przypominają niewygodną politycznie prawdę, że to MY, a nie ONI, byliśmy sprawcami zbrodni.

Przegląd literatury pozwala stwierdzić, że problematyka szeroko rozumianych ośrodków przymusowego odosobnienia jest nadal przedmiotem intensywnych badań nie tylko historyków, antropologów kulturowych, patomorfologów, muzealników, ale także politologów czy przedstawiciele nauki penalnych, zwłaszcza kryminologów i kryminalistów. Ponadto akty zbiorowej przemocy pojawiają się nieustannie, czego dowodzą doniesienia z działań wojennych toczących się wcześniej w Iraku, następnie Syrii, a obecnie w Ukrainie.

Innymi słowy, analizowane tu zagadnienie wymaga dalszych pogłębionych badań — zarówno badań terenowych w ośrodkach, gdzie dokonywane były tego rodzaju akty zbiorowej przemocy, jak analizy literatury przedmiotu. Trzeba przy tym pamiętać o różnorodności przejawów tego zjawiska, które — jak się często sądzi — nie jest „produktem” XX wieku (zob. np. Olusoga, Erichsen 2011), a także o wielości definicji ośrodków przymusowego odosobnienia, takich jak: obozy koncentracyjne, obozy zagłady (ośrodki zagłady), obozy reedukacyjne, obozy etnicznej eksterminacji (kategoria stworzona przez autorkę niniejszego tekstu), tajne obozy zagłady, obozy unicestwienia, obozy śmierci, obozy straceń itp. (ostatnie cztery kategorie zostały użyte przez Trybunał w Norymberdze).

BIBLIOGRAFIA

- Anzulovic Branimir, 1999, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, C. Hurst Publishers, London–New York.
- Arendt Hannah, 1950, *Social Science Techniques and the Study of Concentration Camp*, „Jewish Social Studies”, t. 12(1), s. 49–64.
- Byford Jovan, 2014, *Remembering Jasenovac: Survivor Testimonies and the Cultural Dimension of Bearing Witness*, „Holocaust and Genocide Studies”, t. 28(1), s. 58–84.
- Dedijer Vladimir, 1992, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican: The Croatian Massacre of the Serbs During World War II*, Prometheus Book, Buffalo, N.Y.
- Frucht Levy Michele, 2013, „The Last Bullet for The Last Serb”: *The Ustaša Genocide Against Serbs, 1941–1945*, w: David M. Crowe (red.), *Crimes of State Past and Present: Government-Sponsored Atrocities and International Legal Responses*, Routledge, London.
- Genocide..., 2006, *Genocide, War Crimes, and Crimes Against Humanity*, Human Rights Watch Report.

- Genocide in Croatia..., 1997, *Genocide in Croatia 1941–1945*, Serbian National Defense Council of Canada, Serbian National Defense Council of America, Chicago (<http://pl.scribd.com/doc/84120096/Genocide-in-Croatia-1941-1945#scribd> [28.08.2022]).
- Ghesquière Hervé, *Sarajewo. Rany są nadal zbyt głębokie*, tłum. Justyna Nowakowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Gruenwald Oskar, 1987, *Yugoslav Camp Literature. Rediscovering the Ghost of a Nation's Past—Present—Future*, „Slavic Review”, t. 46(3–4), s. 513–528.
- Hayden Robert M., 1992, *Balancing Discussion of Jasenovac and the Manipulation of History*, „East European Politics and Societies”, t. 6(2), s. 207–212.
- Hujdur Amira, 2013–2014, *Ustaška nadzorna služba — UNS — a 1941–1944 godine: popis mikrofilmovane dokumentacije*, Sarajevo.
- Hutinec Goran, 2022, *Allied Aerial Imagery of the Jasenovac Concentration Camp and Killing Center*, „Holocaust and Genocide Studies”, t. 36(2), s. 190–208.
- Ickiewicz-Sawicka Magdalena, 2013, *Prawne i kryminologiczne aspekty zbrodni ludobójstwa serbskiej ludności na Bałkanach w XX wieku — wybrane zagadnienia*, „Elpis”, nr 15, s. 173–180.
- Jezernik Božidar, 2013, *Naga Wyspa. Gułag Tity*, tłum. Joanna Pomorska, Joanna Sławińska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Kamiński Andrzej Józef, 1964, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne i ośrodki masowej zagłady w polityce imperializmu niemieckiego*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Kamiński Andrzej Józef, 1990, *Koszmar niewolnictwa. Obozy koncentracyjne od 1896 do dziś: analiza*, Wydawnictwo Przedświt, Warszawa.
- Kevo Mario, 2003, *Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, „Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije”, t. 3(1), s. 471–499.
- Kimmerle Erin H., Baraybar Jose Pablo, 2008, *Skeletal Trauma: Identification of Injuries Resulting from Human Rights Abuse and Armed Conflict*, CRC Press, Boca Raton.
- Kočović Bogoljub, 1995, *Žrtve Drugoga svjetskog rata u Jugoslavji*, Sarajevo.
- Kosić Ivan, 2009, *Goli otok. Najveći Titov konclogor*, Zagreb.
- Krišto Jure G., 1998, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb.
- Maranda Michał, 2002, *Nazistowskie obozy zagłady. Opis i próba analizy zjawiska*, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, Warszawa.
- Marković Dragan, 1987, *Istina o Golom otoku*, Beograd.
- Marković Dragan, 1990, *Josip Broz i Goli otok*, Beograd.
- Matušić Nataša, 2003, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Zagreb.
- Mirković Jovan, 2000, *Zločini u logoru Jasenovac. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Besjeda*, Banja Luka.
- Mojzes Paul, 2011, *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*, Rowman & Littlefield Publisher, New York.
- Obhađaš Amir i in., 2013, *Ustaška vojnica — Oružana sila Ustaškog pokretu Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, t. 1, Zagreb.
- Olusoga David, Erichsen Casper W., 2011, *Zbrodnia Kajzera*, tłum. Piotr Tarczyński, Wydawnictwo Wielka Litera, Warszawa.
- Pawlowitch Stevan K., 1992, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, Columbia University Press, New York.
- Petranović Branko, 1988, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, t. 3: *Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd.

- Sadkovich James J., 1988, *Terrorism in Croatia, 1929–34*, „East European Quarterly”, t. 22(1), s. 55–79.
- Radonić Liliana, 2020, „Nasze” i „Odwieczne” muzea — PIS i FIDESZ jako mnemoniczni wojownicy, „Teksty Drugie”, nr 4.
- Strite Murnane Linda, 2009, *Ten Years After the War in Kosovo: International Law*, „Kosovo and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia”, ASIL Insights, t. 13(23).
- Suljagić Emir, 2007, *Pocztówki z grobu*, tłum. Agnieszka Łasek, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Szperlik Ewa, 2019, *Chorwacka (nie)pamięć o Jugosławii. Przemilczenia, pominięcia i odpamiętanie w prozie chorwackiej po roku 1991*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Poznań.
- Taczyńska Katarzyna, 2013, *Problemy z jugosłowiańską pamięcią*, Znak, Kraków.
- Taczyńska Katarzyna, 2016, „Dowcip trwający dwa i pół roku”. *Obraz Nagiej Wyspy w serbskim dyskursie literackim i historycznym końca XX i początku XXI wieku*, Wydawnictwo DiG–Belle-rive-sur-Allier–Edition la Rama, Warszawa.
- Taczyńska Katarzyna, 2017, *Obóz „Goli Otok” w relacji międzypokoleniowej (przypadek filmu Goli i Tihej*, „Politeja”, nr 2(47).
- Tochman Wojciech, 2008, *Jakbyś kamień jadła*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Vulliamy Ed, 2022, *Wojna umarła, niech żyje wojna. Bośniackie rozrachunki*, tłum. Janusz Ochab, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Waldenberg Marek, 2005, *Rozbicie Jugosławii — jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, Scholar, Warszawa.
- Yeomans Rory, 2005, *Cults of Death and Fantasies of Annihilation: The Croatian Ustasha Movement in Power 1941–45*, „Central Europe”, nr 3(2).
- Žerjavić Vladimir, 1992, *Obsesje i megalomaije oko Jasenovca i Bleiburga*, Globus, Zagreb.
- Žerjavić Vladimir, 1993, *Yugoslavia: Manipulations with the Number of Second World War Victims*, Croatian Information Centre, Zagreb.

ACTS OF COLLECTIVE VIOLENCE IN THE WESTERN BALKANS
FOCUSING ON CROATIA AND KOSOVO
(SELECTED EXAMPLES)

Magdalena Ickiewicz-Sawicka
(Białystok University of Technology)

Abstract

The paper tackles the still to be fully explored forced isolation centres functioning beyond the democratic system of justice, serving the so-called re-education or quite simply isolation, and ultimately elimination, of political opponents or those sharing different worldviews to a particular political regime. The first section presents information concerning the Croatian Nazi extermination camp at Jasenovac, which was established during the existence of the so-called Independent State of Croatia during the Second World War. In the second part there is a description of the so-called re-education camps, intended for Josip Broz Tito's opponents, establishing on the Croatian island of Goli Otok. The third

part concerns issues related to the functioning of isolation camps of unspecified nature (and mainly identified as camps for military and civilian prisoners of war) in Kosovan territory. These camps were run by functionaries of the Kosovo Liberation Army.

key words: concentration camps, extermination camps, re-education camps, ethnic extermination camps, Jasenovac, Goli Otok, Croatia, Kosovo

słowa kluczowe: obozy koncentracyjne, obozy zagłady, obozy reedukacyjne, obozy etnicznej eksterminacji, Jasenovac, Goli Otok, Chorwacja, Kosowo